

НЭР ТОМЬЁО БА ХЭРЭГЛЭЭ

С.Дугармаа¹

Товч агуулга: *Шинжлэх ухааны салбарын олон зуун нэр томьёог шинээр оноон тогтоож, тэдгээр нь шинжлэх ухааны салбар бүртээ хэвшин тогтоож улмаар монгол хэлний үгийн санд нэвтэрч, нийтэд хэрэглэгдсээр байна. Иймээс аливаа хэлэнд утга зохиолын хэлний хэм хэмжээг дагаж мөрдөн шинжлэх ухааны салбар бүрийн нэр томьёог байнга боловсронгуй болгож, зөв оноож, жигдэлж байх нь чухал. Нэр томьёонд нөлөөлж буй хэлний болоод хэлний бус шалтгаан нөхцөл тэдгээрийг судалж, улмаар асуудлыг шийдэхэд мэдээллийн технологийг ашиглах зайлшгүй шаардлага үүсэж байна. Монгол хэлний үг бүтээх дүрэм баримтлан нэр томьёог бүтээх, зөв оноон орчуулах болон цаашид нэр томьёог боловсронгуй болгоход технологийг ашиглах асуудлыг хөндөн хэлэлцүүлж байна.*

Түлхүүр үг: *шинжлэх ухаан, технологи, үг бүтээх арга, корпус хэлишинжлэл, хуулбарлах арга, галиглах арга*

Шинжлэх ухааны нэр томьёо түүний хэрэглээний асуудалд

Лаборатори, стандарт, станц, механик, энерги, бетон, систем, диаграм, параметр, температур зэрэг олон үг угтаа явцуу хэрэглээний нэр томьёоны чанартай байгаад яваандаа хэн бүхний мэддэг нийтийн хэрэглээний үг болсоор байна. Иймээс нэрт хэл шинжлэгч Г. Винокур нэр томьёо бол тусгай үг биш зөвхөн тусгай үүрэгтэй үг юм гэж оновчтой тодорхойлсон байна.

Нэр томьёог оноож тогтооход аль болох оновчтой, товч тодорхой, ганц утгатай, ойролцоо утга бүхий үггүй байх зэрэг үндсэн шаардлагыг харгалзан үздэг байна. Нэр томьёо нь ерийн үгээс чухам юугаараа эрс ялгаатайг тодорхойлж хэлбэл:

-тодорхой нэг ухаан, мэргэжилд хамаарна.

-тухайн салбартаа нэгэн нэгдмэл утга илэрхийлэх тул зөвхөн тэр ойлголтоо заасан ганц утгатай байна.

-сэтгэл хөдлөлийг илтгэсэн өнгө аяс бараг байдаггүй.

-утгынхаа хувьд ерийн үгтэй харьцуулахад илүү болзмол чанартай байдаг.

-нэр томьёо бол тайлбар биш байх ёстой” (Шагдарсүрэн Ц., 1984, х.60) зэрэг шаардлагуудыг хангасан байна гэж судлаач үзсэн байна.

Монгол хэлний нэр томьёо бүтэх аргыг нарийвчлан судалсан оросын эрдэмтэн нэр томьёо бүтээх аргыг дараах байдлаар хуваан үзжээ.

1. Нэр томьёо бүтээх үг зүйн арга

2. Нэр томьёо бүтээх үг зүй-өгүүлбэр зүйн арга/үг нийлэх/

3. Нэр томьёо бүтээх өгүүлбэр зүйн арга

¹ ШУТИС, ГХИ, Англи хэл судлалын тэнхим, дэд профессор, доктор

4. Нэр томьёо бүтээх эх сэдэв-утга зүйн арга
5. Нэр томьёо бүтээхэд хэлний бэлэн бүтэц ашиглах
6. Үг товчлох нь ухагдахуун тэмдэглэх нэг арга гэжээ. (Г.Ц.Пюрбеев 1984. х.

175)

Монголын эрдэмтэн судлаачид Д. Дашдаваа, Э. Равдан нар нэр томьёонд

- 1.Шинэ үг
- 2.Нийтэд хэрэглэдэг үгийн сангийн хэрэглүүрийн үндсэн дээр үүссэн үг

хэллэг

- 3.Зээлдсэн үг/үгчилсэн орчуулгаар орж ирсэн үг хэллэг

- 4.Үг нийлж бүтсэн үг хэллэг

5.Галиглан буулгасан үг хэллэг (дуудлага хөрвүүлсэн) эдгээрийг хамруулан үзнэ гэжээ. (Д. Дашдаваа, Э. Равдан 1980 х.12)

Эдгээр ангиллаас дүгнэн хэлэхэд нэр томьёо бүтэх арга нь зөвхөн үг бүтэх зүй тогтлоор хязгаарлагдахгүй, үгийн сан утга зүйн аргаар бүтдэг, өөрөөр хэлбэл бүтэх боломжоороо хэлний бусад нэгжээс давуу талтай байна.

Нэр томьёог шинжлэх ухааны үндэслэлтэй боловсронгуй болгох зорилт өнөөдөр ч гэсэн мэргэжлийн эрдэмтэд, хэл судлаачдын өмнө тулгамдсан хэвээр байна. Иймээс судлаач эрдэмтэд эрдэм шинжилгээний өгүүлэл болон ном, сурах бичиг, хичээлийн хэрэглэгдэхүүн болон мэргэжлийн ном зохиолыг орчуулан эргэлтэнд оруулахдаа цаашид

хуулбарлан орчуулах аргыг ашиглан нэр томьёо бүтээж (accumulator-зай хураагуур, collector- цуглууруур, booster-өдөөгч, sensor-мэдрэгч, inverter-хувиргагч гэх мэт үгийг галигчлан буулгаж хэрэглэх нь элбэг байна) харь үгийг цөөлөх хэрэгтэй байгаагаас гадна нэр томьёог гадаад хэлнээс орчуулан хэрэглэхдээ монгол хэлний үг бүтээх дагаврыг зөв хэрэглэхийг анхаарах ёстой. Жишээ нь: хувьсамж (хувьсах гүйдэл) , porosity- сүвэрхэгшил (сүвэрхэг чанар), хавтгайшил(хавтгай хэлбэртэй болох)

Бид техник технологийн нэр томьёог лавлахдаа Ч.Зундуйсүрэн, Д.Дашпүрэв нарын 2003, 2006 оны “Шинжлэх ухаан техникийн тайлбартай толь бичиг”-ийг ашиглаж байна. Энэ нь металлурги, машин байгууламж, архитектур, зам барилга, ус хангамж, дулаан, цахилгаан холбоо, хэмжих хэрэгсэл, электроник, тооцоолох техник, мэдээлэл зүй, уул уурхай, түлш-хийн хангалт, геологи, төмөр зам, нисэх хүчин, тээвэр, материал, байлдааны зэвсэг, техник хэрэгсэл, хими, физик, эдийн засаг, менежмент зэрэг 26 салбар ухааны нэр томьёог тусгасан нь олон салбар ухааны нэр томьёог нэг дороос үзэх боломжтой. Орос үгээр толгойлж англи орчуулга хадсан нь нэг нэр томьёог харьцуулан харахад ойлгомжтойн зэрэгцээ шинээр гарсан техник, технологийн нэр томьёог багтаасан бөгөөд техник технологийн олон салбарыг хамарсан бөгөөд тухайн салбарын мэргэжилтнүүдийг оролцуулан зохиосон нь оноолт оновчтой болсон гэж үздэг. ШУТИС-ийн инженер технологийн мэргэжлийн багш нарын бүтээсэн 40 гаруй толь хэрэглэгдэж байгаагаас Ч.Батхуяг, Ч.Зундуйсүрэн нарын “Эрчим хүчний нэр томьёоны тайлбартай толь” 1987, Х.Намсрай “Компьютерийн программчлал, мэдээлэл зүйн англи-монгол нэвтэрхий толь”, Б.Сүхбаатар “Мэдээлэл холбооны техникийн англи-монгол толь бичиг” 2007,

Ч.Авдай, Т.Аюурзана, Х.Даваасамбуу нарын “Машин механизмын онолын англи-герман-орос-монгол нэр томъёоны толь” 2000, С.Оюунгэрэл, Л.Жаргал, С.Дашдаваа “Англи-орос-монгол геологийн толь” 2004, С.Цэдэнжав “Уул уурхай монгол-орос-англи-герман толь” 2010 зэрэг толь нь ШУТИС-ын төв ном сангийн хандалтын тоогоор хамгийн эрэлт хэрэгцээтэй бүтээл болох нь ажиглагдсан байна.

Орчин цагийн монгол хэлний нэр томъёог системтэй тогтоож ирсэн уламжлал 1925 Судар бичгийн хүрээлэнгийн дэргэд Улсын нэр томъёоны комисс байгуулагдсанаас эхтэй бөгөөд 1957-1980 онд Улсын нэр томъёоны комиссын мэдээ (УНТКМ) сэтгүүлийн дугаар 124 гарч мөн нэр томъёоны сэдэвчилсэн толь 30 орчим, нэгдсэн нэр томъёоны толь 3 хэвлэгдэн орос, англи хэлээр дамжин орж ирж буй нэр томъёог цэгцлэх ажил хийгдэж байсан. (Туул Д., 2012. х.32)

Өнөө үед техник, технологийн нэр томъёо, үг хэллэг нь голдуу англи хэлээр дамжин орж ирж нэр томъёог зээлэн хэрэглэх гэсэн хялбар арга хайх, орчуулж болохгүй учраас зээлэн хэрэглэх нь зөв гэх зэргээр тайлбарлах нь салбар бүрт нэр томъёоны хэрэглээний нэг эмзэг асуудал болж байна. Иймээс нэр томъёог жигдлэх зөв хэрэглэхэд хэл шинжээч болон тухайн салбарын мэргэжилтэнтүүд хамтран ажиллах нь зүйтэй. ШУТИС-ийн “Эрдмийн чуулган-2017” Профессор багш нарын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэлд хэвлэгдсэн доктор О.Жавхлан нарын “Эртний шургалтын бүсд хуримтлагдсан гялтагнуурт занарын геохимийн онцлог, метаморфизм” өгүүлэлд террейн, эклогит, ортогнейс, коллиз, региональ метаморфизм, офиолит, формац, эпидот-амфиболит фац, шельф, тектоник симплектит текстур зэрэг нэр томъёог галигчлан буулган хэрэглэсэн бөгөөд энэ нь тухайн салбарт ойлгомжтой байж болох ч зарим нэр томъёонд тайлбар зүүлт хийж өгсөн бол бусдад ойлгомжтой болох юм.

Мөн доктор Б.Лхагвадулам нарын “Магхемит нано бодисын синтез ба түүнийг үйлдвэрийн бохир усан сан дахь хромын цэвэрлэгээнд ашиглах нь” адсорбент, сорбент, адсорбци, десорбци, мутаци, дерматит, аллерги, стандарт пик, синтезлэх, протонжсон зэрэг нэр томъёог галигчлан буулгаж хэрэглэснээс гадна төмрийн оксид (төмрийн исэл), мутаци (mutation-хувирал, хувьсалт), дерматит (dermatitis-арьсны үрэвсэл), аллерги (allergy-харшил), стандарт пик (standard peak -стандарт максимум утга) зэргээр орчуулах бололцоотой байгааг анхаармаар санагдлаа.

Нэр томъёоны өгөгдлийн сан үүсгэх нь

Монгол хэлний нэр томъёог корпус хэл шинжлэлийн аргаар боловсруулах, тухайн салбарын нэр томъёог стандартчлахад агуулга, хэлбэрийн болон техникийн асуудлыг шийдэх арга замыг тодорхойлох асуудлыг аажмаар шийдсээр ирлээ. Жишээ нь ШУТИС-ийн англи хэлний багш Г.Баярмаа өөрийн докторын ажлаараа (2014 онд) нэр томъёог машинаар боловсруулахын үндэс суурь болсон өгөгдлийн сан /DATABASE/-г мэдээлэл холбооны салбарын жишээн дээр үүсгэв. Энэхүү сан нь 99940 нэр томъёог багтаасан англи-монгол хэлний параллель сан байхаас гадна нэр томъёог бүтээх зарим арга /идэвхтэй дагаврууд/-ыг тэмдэглэж /tagging/өгснөөрөө тухайн салбарт үг бүтэх түвшний судалгаа хийж болох онцлог бүтээл болсон байна.

Энэ санг бусад мэргэжлийн судлаачид улам хөгжүүлэн салбар тус бүрээр үүсгэж, нэр томъёоны дорвитой нэгдсэн хөмрөг үүсгэж болох юм.

1960 аад оноос хойших компьютерийн өгөгдлийн баазад хадгалагдаж байгаа корпорацийн эмхэтгэл болон дүгнэлтүүд нь корпус хэл шинжлэл хэмээх шинэ салбарыг бий болгосон.

Корпус хэл шинжлэл бол хэл шинжлэлийн бүх салбарт болон олон янзын програм хангамжуудад текст болон эхийг тодорхой хэмжээнд автоматаар ангилан ялгаж, боловсруулж, хэлийг судлах эхийн өгөгдлийн санд тулгуурласан хэл шинжлэлийн шинэ чиглэл бөгөөд корпус нь хэлний эхийн өгөгдлийн санг байгуулж, бүрдүүлж, боловсруулж, ашигладаг компьютерийн хэд хэдэн программын баазад суурилсан судалгааны талбар юм. Корпус хэл шинжлэл нь төгс судлагдаагүй боловч хэлний хэрэглээ болон бүтцийн тодорхойлолтуудыг сайжруулж буй нэг эх сурвалж ба хэлийг машинаар боловсруулах болон хэлийг хэрхэн сурах болон заах талаар ойлголтыг багтаасан олон төрлийн хэрэглээний цогц юм.

Хэлний эхийн өгөгдлийн санг хадгалахдаа зүгээр нэг үгсийн цуглуулга биш үгсийн аймгаар таниулж, хэлзүйн хэлбэржилтийн тэмдэгтийг нь хадах зэргээр тусгайлан боловсруулсан мэдээллийг компьютерт таниулсан байдлаар бүрдүүлнэ. Ингэснээр хэлний зүй тогтлыг нарийвчлан судалж (бодит баримт, тоон үзүүлэлтэд тулгуурлан) нээн гаргах боломж бий болох төдийгүй цаашид хэл шинжлэлийн олон салбарын хэрэгцээ шаардлагаас үүдэн эхийн өгөгдлийн санг нэмэн баяжуулах, улам боловсронгуй болгох, эхийн өгөгдлийн сангаас хэрэгцээт зүйлээ аль болох бага цаг зарцуулан эрж олох зэрэгт зориулсан тусгай программыг хийх нөхцөл бүрддэг.

Орчин үед нэр томъёоны үүрэг нь нэг хэлний хүрэнээс хальж, олон хэлний хүрээнд техник технологийн дэвшил ашиглан харилцах, тусгай мэргэжлийн санг бүтээхэд чухал нөлөөтэй болсон. Ийм учраас технологийн хурдацтай энэ эринд нэр томъёо тогтоох үйл ажиллагааг удирдан зохион байгуулах, олон улсын стандартыг хэрэгжүүлэх, мэдээллийн сан бүрдүүлэх зорилготой Олон улсын нэр томъёоны мэдээллийн төв—(International Information centre for terminology)-ийг 1971 оноос НҮБ болон Австрийн стандартын хүрээлэнгийн хоорондын гэрээгээр байгуулжээ.

Эрдэмтэн Д.Болд “...Сүүлийн арав гаруйхан жилийн хугацаанд компьютер хэл шинжлэл корпус буюу “махбод хэл шинжлэл” компьютерт суурилсан орчуулга, нэр томъёо судлал зэрэг эрчимтэй хөгжиж, нэр томъёоны хэдэн зуугаар тоологдох томоохон электрон бааз үүсч, тэдгээрийг дэмжсэн хэрэглээний программууд бий болжээ. Нэр томъёоны тусгай программуудад / нэр томъёоны өгөгдлийн баазууд, нэр томъёоны удирдлагын системүүд, нэр томъёоны солилцох форматууд г.м./ зориулсан өгөгдлийн загварчлалын хувьд Олон улсын Стандартчиллын байгууллага, олон улсын экспертүүдийг оролцуулан ISO/TC37 нэр томъёо боловсруулах арга зүйн стандартуудыг гаргаж, түүнд тулгуурлан хөгжингүй улс орнууд өөр өөрийн үндэсний нэр томъёоны өгөгдлийн баазуудыг үүсгэжээ” хэмээн дүгнэжээ (Болд.Д.,2009, х.45)

Энд дурдсан ISO/TC37 байгууллага нь Олон улсын стандартын байгууллагын доторх Техникийн хороо юм. Terminology and other language and content resources

буюу Нэр томьёо, олон хэл түүний эх сурвалж гэдэг нэртэй агаад олон улсын стандартын үйл ажиллагааг удирддаг дараах таван салбартай. Үүнд:

- ISO/TC 37/SC 1 Нэр томьёоны стандартын зарчим болон аргыг тогтоох (Principles and methods)
- ISO/TC 37/SC 2 Нэр томьёо судлалын болон үгийн сангийн судалгаа хийх (Terminographical and lexicographical working methods)
- ISO/TC 37/SC 3 Нэр томьёоны ухагдахуун, агуулга, тогтолцоог удирдан зохион байгуулах (Systems to manage terminology, knowledge and content)
- ISO/TC 37/SC 4 Хэлний эх сурвалжийг зохицуулах (Language resource management)
- ISO/TC 37/SC 5 Технологийн талаарх орчуулга, тайлбар, танилцуулга (Translation, interpreting and related technology) хийх гэсэн үндсэн үүрэгтэй байна. www.ISO/TC37

Техник технологийн дэвшлийн эрин үед бид монгол хэлний үгийн санд орос, англи зэрэг хэлний үг замбараагүй орж ирэхээс сэргийлж шинжлэх ухаан технологийн салбарын нэр томьёог монгол хэлнээ орчуулах, оноох, жигдлэх болон хэвшүүлж хэрэглэхэд байнга анхаарах нь чухал. Иймээс нэр томьёог цаасан хэлбэрээр толь бичиг, нэр томьёоны санг үүсгэхээс цааш компьютер болон сүлжээнд суурилсан нэр томьёоны өгөгдлийн баазуудыг бий болгох нь нэр томьёог оноох, тогтоох, нэг стандартад оруулах, улмаар жигдлэх, хянахад илүү дэвшилттэй бөгөөд өнөөгийн шаардлагад нийцнэ. (Г. Баярмаа, 2014 х. 94)

Монгол хэлний нэр томьёоны өгөгдлийн санг байгуулах талаар БНХАУ-ын ӨМӨЗО-ны эрдэмтэд багагүй зүйл хийж “Монгол хэлний нэр томьёог журамжуулах DITA” корпусыг үүсгэн ажиллуулжээ. Энэ корпуст 300 салбар мэргэжлийн нэр томьёог оруулахаар төлөвлөснөөс одоогийн байдлаар 25 тусгай мэргэжлийн нэр томьёог оруулаад байгаа юм байна. (Нэр томьёо судлал №15 Уб., 2013, х.117)

Корпуст үгсийг хадгалахдаа зүгээр нэг үгсийн цуглуулга биш үгсийн аймгаар таниулж, хэлзүйн хэлбэржилтийн тэмдэгтийг нь хадах зэргээр тусгайлан боловсруулсан мэдээллийг компьютерт ойлгуулсан байдлаар бүрдүүлнэ. Ингэснээр хэлний зүй тогтлыг нарийвчлан судалж (бодит баримт, тоон үзүүлэлтэд түшиглэн судлах) нээн гаргах боломж бий болох төдийгүй цаашид хэл шинжлэлийн олон салбарын хэрэгцээ шаардлагаас үүдэн хөмрөгөө нэмэн баяжуулах, улам боловсронгуй болгох, корпусаас хэрэгцээт зүйлээ аль болох бага цаг зарцуулан эрж олох зэрэгт зориулсан тусгай программыг бий болгох нөхцөл бүрдэх юм. Гэвч монгол хэлний хэлзүйн хэлбэржилтийн тэмдэгт/тааг/ одоогоор хийгдээгүй байна. МУИС-ийн ХШУИС-ийн Машин оюуны лабораторийн хэл боловсруулалтын багаас монгол хэлний тааглалтыг хийх ажлыг нэлээд хэдэн жил хийж байгаа ч нийтийн хүртээл болоогүй байна. Тухайн компани буюу байгууллага өөрийн үйл ажиллагаанд хэрэглэгддэг нэр томьёо болон товчилсон нэр томьёог цуглуулан хадгалж, байн байн шинэчилж байх шаардлагатай болсон өнөө үед нэр томьёоны менежмент /terminology management/ хэрэглэж байгаа нь орчуулагчдын цаг хугацаа, хөдөлмөрийг хэмнэсэн технологи болжээ. (Vanessa D., 2016 p.7) Бид ШУТИС-д

одоогоор уул уурхай, эрчим хүч, барилгын нэр томъёог сонгон авч нэр томъёоны файл үүсгэж байгаа ч нэгэнт цуглуулсан нэр томъёог дотроо зүйлчлэн ангилаагүй үндсэн ба дэд салбарын ялгааг гаргахад бэрхшээлтэй, нэр томъёоны ойролцоо утга ихтэй учир хүндрэлтэй асуудал их байна.

Дүгнэлт

Нэр томъёог оноон тогтоох, жигдлэх асуудлыг нэгдсэн бодлогоор хангах хэрэгцээний үүднээс тухайн салбарын мэргэжилтнүүд болон хэлний салбарын судлаачид хамтран ажиллах тухайн салбар дотроо нэр томъёогоо жигдэлсний дараагийн асуудал нь стандарт буюу олон улсын буюу улс хоорондын стандартанд тааруулах зайлшгүй шаардлагатай байдаг учраас энэ талаар энэ талаар судлах хийж гүйцэтгэх ажил их байна.

Нэр томъёог боловсронгуй болгох компьютер ашиглан боловсруулан сан хөмрөг үүсгэхдээ үгийн бүтцийг хэлзүйн дүрмийг баримтлан үг бүтээхийн зэрэгцээ, шинжлэх ухааны салбарын ангиллыг зөв баримтлах нь цаашид олон улсын стандартаар ангилсан тогтолцоог боловсруулах ажилд дөхөмтэй болох юм.

Ашигласан ном хэвлэл

1. Баярмаа, Г., Мэдээлэл холбооны технологийн нэр томъёо, түүний цахим сан бүрдүүлэх нь /2014 х. 94/
2. Болд, Д., Нэр томъёоны өгөгдлийн сан байгуулах нь. “Хавсарга хэл шинжлэл” No02, 1/2009, х.45
3. Дашдаваа, Д., Равдан, Э., “Нэр томъёоны тухай” Уб., /1980 х.12/
4. Нэр томъёо судлал №15 Уб., /2013, х.117/
5. Туул, Д., Техник технологийн нэр томъёог тогтоох, жигдлэх асуудалд “Хавсарга хэл шинжлэл” No 06, 1/2012, х.32
6. Шагдарсүрэн, Ц., Монгол нэр томъёоны одоогийн байдал, цаашдын төлөв. “ШУА” сэтгүүл, No6.1984, х.60
7. Пюрбеев Г.Ц. “Современная монгольская терминология” /М., 1984., х.175/
8. Vanessa Drexler *I don't translate, I create An online Survey on Uniformity Versus Creativity on Professional Translations.* Hamburg Anchor Academic Publishing /2016., p.7/
9. www.ISO/TC37

Resume

New terms are translated from English and these terms are widely used in modern Mongolian language. When these terms are used in communication they should carefully follow language standards and rules and therefore we should pay attention on how these terms are properly used in writing and speaking language.

Language and non-language reasons need to be considered in the study for terms and many problems by these situations can be solved by using information technology applications.